

FALSAFIY NAZARIYALARDA INSON SHAXSINING RIVOJLANISHI VA AXLOQIY KAMOLOTI

Rajabov Behzod Rustamboy o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada inson shaxsining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida falsafiy nazariyalarning tutgan o'rnini tahlil qilinadi. Insonning ma'naviy-axloqiy kamolotini belgilovchi omillar, qadimiy falsafiy qarashlar va zamonaviy konsepsiyalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yoritiladi. Shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida shaxsning barkamol bo'lib yetishishiga oid ilmiy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Shaxs, axloqiy kamolot, falsafa, qadriyat, ma'naviyat, ijtimoiy ong, rivojlanish nazariyalari.

Inson shaxsi, uning ma'naviy va axloqiy kamoloti muammosi falsafa va ijtimoiy-gumanitar ilmlar tarixida eng dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Insonni faqat tabiiy-biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy faoliyat va ma'naviy qadriyatlar egasi sifatida o'rganish, uning kamoloti va barkamol shaxs sifatida shakllanish mexanizmini aniqlash zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ustuvor yo'nalishlardan biriga aylangan.

Qadimgi davrdan to bugungi kungacha inson kamoloti, axloq va ma'naviyat masalalari turli falsafiy maktab va nazariyalar, diniy-falsafiy, pedagogik, psixologiya, sotsiologiya, aksiologiya, antropologiya va ijtimoiy falsafa sohalarida har tomonlama tahlil qilingan¹.

Shaxsning axloqiy kamoloti deganda faqat shaxsiy foydalarga emas, balki ijtimoiy burch, vatan, jamoa, umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligida komil inson bo'lib yetishish jarayoni tushuniladi. Zamonaviy falsafa inson kamolotiga insonparvarlik, erkinlik, ijtimoiy faollik, vijdon, ma'naviy mas'uliyat, hayot ma'nosi va fidoyilik nuqtai nazaridan yondashadi².

Qadimgi Sharq va G'arb falsafasida inson va axloqiy kamolot -Qadimgi Sharq (Hind, Xitoy, Fors va Islom falsafasi):

Insonning ma'naviy barkamolligi asosan ruhiy tarbiya, fazilat, vijdon, bag'rikenglik, ezgulik, iroda, hayot maqsadini topish va nafs ustidan g'alaba qilish bilan bog'langan. Misol uchun:

Konfutsiy (551–479 b.z.d.) inson kamoloti – insoniylik (jen), mehr-oqibat, odob-axloq, jamoaviy burch, davlat va jamiyatga sodiqlik bilan ifodalanadi³ deya ta'kidlagan.

¹ Kant, I. "Kritik der praktischen Vernunft", 1788, Scheler, M. "Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values", 1913, Avloniy A. "Turkiy go'zallik", 1918

² Maslow, A. "Motivation and Personality", 1954, Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020

³ Confucius. "Analects", 500 BC

Budda (V asr b.z.d.) ruhiy poklik, nafs ustidan g'alaba, insoniyatga yordam berish, sabr va insoniylik fazilatlarini asosiy hayotiy tamoyillar sifatida belgilagan⁴.

Islom falsafasida Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiylar insonni "kamolotiga erishgan komil inson" sifatida ta'riflaydi. Inson kamoloti iroda, ma'naviy ozodlik, bilim, jamoaviy burch va ma'naviy qadriyatlarni anglash bilan bog'liq.

Qadimgi G'arb (Aflotun, Arastu):

Aflotun (Platon) "Barkamol shaxs" deganda insoniy ideallarga, odillik va ezgulikka intilish, davlat va jamoat burchini to'la anglash, bilim va vijdon uyg'unligini tushunadi⁵.

Arastu (Aristotle) "Nikomax axloqi" asarida insonda axloqiy fazilatlar odat va tarbiya orqali shakllanishini, hayot ma'nosi esa "oliy baxt" (evdaymoniya) – ruhiy komillik, ijtimoiy faollik va ezgulikka erishishda ekanligini ta'kidlaydi⁶.

Milliy o'zbek falsafasi:

"Tarbiyadan maqsad – insoniyatga foydali, ma'naviy va axloqiy jihatdan yetuk shaxs yetishtirishdir. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi barcha fazilatlar poydevoridir"⁷.

Axloq, ma'rifat, fidoyilik va jamoaviy burch milliy shaxs kamoloti mezonidir⁸.

Falsafiy antropologiya va inson kamoloti nazariyalari

Falsafiy antropologiya insonni – tabiat va jamiyat, shaxsiy va ijtimoiy, biologik va ma'naviy-axloqiy jihatlar birligidir, deb qaraydi.

Inson kamoloti:

biologik va ijtimoiy tabiat uyg'unligi;

shaxs erkinligi va javobgarligi;

qadriyatlar ierarxiyasi, hayot ma'nosi va maqsad anglash;

ma'naviy-axloqiy fazilatlar uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Kishilik ma'naviyati va qadriyatlar ierarxiyasini asoslab, axloqiy ideal va ruhiy fazilatlar har bir shaxsda "qadriyatlar ierarxiyasi" (yuksak, ma'naviy, axloqiy, estetik, biologik)ga tayanishini ta'kidlaydi⁹.

"Shaxsiy kamolot va ehtiyojlar ierarxiyasi" nazariyasida inson faqat fiziologik va ijtimoiy emas, balki ma'naviy-axloqiy ehtiyojlar, o'zini-o'zi anglash, hayot ma'nosini topish orqali haqiqiy kamolotga erishadi¹⁰.

Zamonaviy falsafiy va psixologiya maktablarida shaxsiy rivojlanish

Ekzistensializm:

⁴ Buddha. "Dhammapada", 400 BC

⁵ Plato. "The Republic", 400 BC

⁶ Aristotle. "Nicomachean Ethics", 350 BC

⁷ Avloniy A. "Turkiy go'zallik", 1918

⁸ Fitrat A. "Oila". Toshkent, 1927

⁹ Scheler, M. "Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values", 1913

¹⁰ Maslow, A. "Motivation and Personality", 1954

Inson hayotidagi axloqiy tanlov, erkinlik, shaxsiy javobgarlik va hayot ma'nosini topishni markaziy o'ringa qo'yadi. "Inson o'z hayoti, tanlovlari va fazilatlari uchun shaxsan javob beradi"¹¹.

Gumanistik psixologiya:

"Komil inson" modelida ruhiy barqarorlik, ijobiy o'ziga baho, ijtimoiy faollik, ijodkorlik va ma'naviy kamolot barcha rivojning oliy cho'qqisi deb qaraladi¹².

Milliy pedagogika va psixologiya: Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi, ma'naviy immunitet, fidoyilik, jamoaviylik va ijtimoiy burch fazilatlarini shaxs rivojida ustuvor mezon sifatida belgilaydi¹³.

Axloqiy kamolot va ijtimoiy burch — harbiy xizmatchi shaxsidagi namoyonlik

Harbiy xizmatchi shaxsida ma'naviy-axloqiy kamolot:

Vatanparvarlik, fidoyilik, sadoqat, jamoaviylik, shaxsiy va jamoa manfaatini uyg'unlashtirish, intizom va ma'naviy mas'uliyat – barcha ilg'or falsafiy nazariya va milliy pedagogikada asosiy ideallar sifatida belgilanadi¹⁴.

Axloqiy kamolot harbiy xizmatchida na faqat bilim, balki ruhiy chidamlilik, ekstremal holatda axloqiy pozitsiya, qiyinchilikda burch va mas'uliyatni unutmaslik orqali shakllanadi¹⁵.

O'zbekiston armiyasida "Ma'naviyat va ma'rifat" markazlari, fidoyilar haftaligi, milliy qahramonlar hayotidan misollar, armiyadagi ilg'or xizmatchilar, liderlar klubi, axloqiy dilemma treninglari yoshlarda axloqiy kamolot va shaxsiy mas'uliyat fazilatlarini rivojlantiradi¹⁶.

Axloqiy kamolotning indikatorlari va rivojlanish bosqichlari

Axloqiy kamolot indikatorlari:

qadriyatlar ierarxiyasi, shaxsiy va jamoaviy burchni anglash, vijdon va mas'uliyat, fidoyilik va sadoqat, vatanga mehr, jamoada faollik va ijtimoiy sheriklik;

komil inson modelida hayot ma'nosi, shaxsiy maqsad, o'zini anglash, ijtimoiy burch va shaxsiy yerkinlik uyg'unlikda namoyon bo'ladi¹⁷.

Rivojlanish bosqichlari:

bolalikda — oilaviy muhit, milliy an'ana va tarbiya ta'sirida birinchi axloqiy mezonlar shakllanadi.

¹¹ Sartre, J.P. "L'Être et le Néant", 1943, Jaspers, K. "Philosophy of Existence", 1968

¹² Maslow, A. "Motivation and Personality", 1954, Rogers, C. "On Becoming a Person", 1961

¹³ Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020, Islomov B. "Maqsad va qadriyatlar falsafasi", Toshkent: 2021

¹⁴ Avloniy A. "Turkiy go'zallik", 1918, Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020

¹⁵ Islomov B. "Maqsad va qadriyatlar falsafasi", Toshkent: 2021

¹⁶ Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020

¹⁷ Scheler, M. "Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values", 1913, Maslow, A. "Motivation and Personality", 1954

yoshlik va o'smirlikda — ta'lim muassasalari, jamoa, do'stlar va ommaviy axborot vositalari ta'siri orqali axloqiy fazilatlar rivojlanadi.

katta yoshda — xizmat, jamoaviy faollik, shaxsiy misol va liderlik, davlat va jamiyat burchiga sodiqlik asosida barqaror axloqiy pozitsiya shakllanadi.

Qadimgi Sharq falsafasida shaxs va axloqiy kamolot

Hind falsafasi (Veda va Upanishadlar, Buddizm):

Hind falsafasida inson shaxsi va axloqiy kamolotning asosiy sharti – ruhiy poklik (karma), axloqiy burch (dxarma), nafs ustidan g'alaba, ijtimoiy burchni anglash va nirvanaga intilish. Buddizmida inson baxti, ma'naviy ozodlikka erishish uchun to'rt haqiqat va sakkiz qatlamli yo'l (ariyon yo'li) orqali axloqiy barkamollikka erishish lozim¹⁸. Har bir inson uchun "axloqli hayot – bu nafaqat o'z manfaati, balki olamda ezgulik tarqatish" deb qaraladi. Hind an'anasida shaxsiy kamolot – bu jamoa va jamiyat oldidagi burchni sidqidildan ado etish, ruhiy tarbiya va axloqiy odob orqali shakllanadi¹⁹.

Xitoy falsafasi (Konfutsiy va daosizm):

Konfutsiy (551–479 b.z.d.) ta'limotida "jen" (insoniylik), ren (mehr), li (odob), i (adolat), sin (sadoqat), xi (xotirjamlik) kabi axloqiy mezonlar orqali shaxsiy va jamoaviy rivoj tushunchasi shakllanadi.

Inson komil bo'lish uchun quyidagi yo'llardan o'tishi shart: oilada odob, jamoada mehr, davlat ishlarida sadoqat va vijdon. Bu falsafa bugungi kungacha sharq jamiyatlarida shaxsiy rivoj va jamoaviy burch asosida yashashning eng muhim poydevoridir²⁰. Daosizmida esa inson o'z tabiatiga va olam garmoniyasiga moslashish orqali ma'naviy barkamollikka erishadi²¹.

Islom falsafasi va turkiy-musulmon an'analari:

Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy kabi mutafakkirlar ta'limotida "komil inson", "oliy maqsad", "odob va fazilat", "ijtimoiy burch" markaziy o'rinda turadi. Forobiy inson axloqiy kamolotini ilm, iroda, jamoa manfaatini anglash va ijtimoiy burchni sidqidildan ado etish bilan bog'laydi. Islomda axloqiy fazilatlar – iymon, vijdon, rahmdillik, sadoqat, vatanga muhabbat, baxtiyorlikka erishish uchun asos deb qaraladi²².

Navoiy inson va jamiyat rivojida muhabbat, sadoqat va fazilatning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

Milliy o'zbek falsafasi va ma'naviyat maktabi:

¹⁸ Buddha. "Dhammapada", 400 BC

¹⁹ Eliade, M. "Yoga: Immortality and Freedom", 1958

²⁰ Confucius. "Analects", 500 BC, Ames, R.T. & Rosemont, H. "The Analects of Confucius: A Philosophical Translation", 1998

²¹ Laozi, 400 BC

²² Qur'an, 23:1-11, Al-Ghazali, "Ihya Ulumuddin", 1100

Abdulla Avloniy: “Barkamol avlod” uchun oiladagi muhit, milliy qadriyatlar, axloqiy fazilat, umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg‘unligida shaxs rivojini ta’limning eng ustuvor vazifasi deb hisoblaydi²³.

Abdurauf Fitrat: Ilm-ma’rifat, axloq, fidoyilik, ijtimoiy burch – milliy shaxs kamoloti asosi²⁴.

I.Haqqul milliy o‘zlik va ma’naviy qayta qurilish jarayonida shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlar uyg‘unligi asos ekanini ilmiy asoslaydi²⁵.

Qadimgi G‘arb falsafasida shaxs va axloqiy kamolot

Grek falsafasi: Aflotun va Arastu:

Aflotun “Ideal davlat”, “Fazilatlar haqida” asarlarida komil shaxs – ma’rifat, odillik, iroda va fidoyilik uyg‘unligiga ega bo‘lishi, hayotda ezgulik va odillik ustuvor bo‘lishi kerak²⁶ deya keltirgan.

Arastu “Nikomax axloqi” asarida fazilat – odat, aql va iroda orqali shakllanadigan barqaror sifatdir. Inson hayotining ma’nosi – “evdaymoniya” (baxt va ruhiy komillik), bu jamoa, burch, axloq va ilmiy izlanish bilan ta’minlanadi²⁷ deb yozgan.

Stoiklar va Rim falsafasi:

Stoiklar (Zenon, Seneka, Mark Avreliy) fazilat, sabr, to‘g‘rilik, aql, tabiatga uyg‘un yashash, burch va vijdon, faqat shaxsiy emas, balki umumjamiyat uchun yashash, axloqiy idealga erishishda asosiy mezonlar sifatida belgilanadi deb bilishgan.

Falsafiy antropologiya, aksiologiya va axloqiy kamolot nazariyalari

Falsafiy antropologiya:

I.Kant inson tabiatan ozod, erkin iroda egasi, axloqiy qonunlar va ichki vijdon asosida yashashi shart. “Axloq qonuni qalbmida” degan g‘oya insonning yuksak maqsadga yo‘nalganligini belgilaydi²⁸ deya qarashlarida keltirgan.

M.Sheler qadriyatlar ierarxiyasi, fazilatlarining turli darajada (yuksak, ma’naviy, axloqiy, estetik, biologik) namoyon bo‘lishi shaxsiy rivojda asosiy mezon²⁹ hisoblanishini bildirgan.

Aksiologiya:

Qadriyatlar nazariyasida axloqiy kamolot shaxsning yuksak maqsad va ideallarga sodiqligi, vijdon, sadoqat, burch, fidoyilik va insoniylik kabi fazilatlar bilan belgilanadi³⁰.

²³ Avloniy A. “Turkiy go‘zallik”, 1918

²⁴ Fitrat A. “Oila”, 1927

²⁵ Haqqul I. “O‘zlik va milliy o‘zgarishlar”. Toshkent: 2011

²⁶ Plato. “The Republic”, 400 BC

²⁷ Aristotle. “Nicomachean Ethics”, 350 BC

²⁸ Kant, I. “Kritik der praktischen Vernunft”, 1788

²⁹ Scheler, M. “Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values”, 1913

³⁰ Schwartz, S. “Universals in the Content and Structure of Values”, 1992, Rokeach, M. “The Nature of Human Values”, 1973

Inson shaxsidagi axloqiy kamolot – bu qadriyatlar uyg'unligi, shaxsiy tanlov, javobgarlik va ruhiy barqarorlik natijasidir.

Zamonaviy psixologiya va pedagogikada shaxs rivoji va axloqiy kamolot

Gumanistik psixologiya:

A.Maslou ehtiyojlar ierarxiyasida ma'naviy ehtiyoj, ijtimoiy burch, fidoyilik va hayot ma'nosini anglash "o'zini-o'zi ro'yobga chiqarish"ning oliy bosqichi hisoblanadi³¹ deya keltirgan.

K. Rodjers erkinlik, ijobiy o'ziga baho, ijtimoiy burch, ijodkorlik va ma'naviy barkamollik – shaxs rivojida ustuvor rol o'ynaydi deb bildirgan³².

Pedagogika va milliy psixologiya:

O'zbek olimlari milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi, ma'naviy immunitet, fidoyilik, jamoaviylik va ijtimoiy burch fazilatlarini shaxs rivojida ustuvor mezon sifatida belgilaydi³³.

Armiya va jamiyatda axloqiy kamolot indikatorlari, hayotiy misollar

Armiyada ma'naviy-ma'rifiy haftaliklar, fidoyilar haftaligi, milliy qahramonlar hayoti, liderlar klubi va psixodiagnostik treninglar xizmatchilarda axloqiy kamolot va shaxsiy mas'uliyat fazilatlarini shakllantirishda samarali³⁴.

Milliy va xalqaro tadqiqotlarda ekstremal holatda fidoyilik, burchga sadoqat, jamoada faollik va axloqiy pozitsiya armiyada shaxsiy kamolotning eng muhim mezonni ekanligi aniqlangan³⁵.

Zamonaviy jamiyatda, ayniqsa armiyada, bu jarayonning markazida fidoyilik, sadoqat, vijdon, vatanparvarlik va ma'naviy immunitet turadi. Boshqa barcha rivojlanishlar ham aynan komil shaxs, axloqiy kamolot va ma'naviy muhit ustuvorligida namoyon bo'lmoqda. Qurolli Kuchlar safidagi har bir harbiy xizmatchilarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish davlat mudofaa salohiyatini mustahkamlashda strategik ahamiyatga ega. Zero, kuchli armiya faqat qurol va texnikada emas, balki askarlarning qalbidagi jasorat, Vatanga sadoqat va axloqiy poklikda namoyon bo'ladi. Shu bois, yosh avlodni fidoyilik, vatanparvarlik, intizom va ma'naviy yetuklik ruhida tarbiyalash kelajagimiz xavfsizligining eng muhim kafolatidir.

³¹ Maslow, A. "Motivation and Personality", 1954

³² Rogers, C. "On Becoming a Person", 1961

³³ Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020, Islomov B. "Maqsad va qadriyatlar falsafasi", Toshkent: 2021

³⁴ Nazarov K.N. "Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat", Toshkent: 2020, Islomov B. "Maqsad va qadriyatlar falsafasi", Toshkent: 2021

³⁵ US Army Leadership. "Army Leadership Doctrine", 2012, Matsuda, S. "Military Ethics and Bushido in Modern Japan", 2018